

А. М. Домановський, О. В. Файда

Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч

Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України. — Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. — 254 с.*

І ось чому морями я поплив
Відвідати Візанта місто пресвяте.
Вільям Батлер Єйтс. *Плавання до Візантії*
(переклад І. Шевченка)

«І візантійство прославлять...» Саме цими вирваними з контексту твору словами Тараса Шевченка хочеться почати рецензію на так давно опубліковану книгу — лекційний курс з візантології** для вищих духовних навчальних закладів України. Як амбівалентним видається сприйняття наведеної цитати, так і рецензована праця, беззаперечно, є такою пам'яткою свого часу, оцінка якої не може бути категоричною й однозначною.

Ще у переддень проголошення незалежності України один із провідних візантиністів світу Ігор Шевченко, українець за походженням, в інтер'ю, взятому у нього на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців (серпень 1990 р.), з жалем констатував, що в тогочасній УРСР ніхто не вивчав історії Візантії. І не лише адміністративні заборони та репресії 30-х рр. ХХ ст., відтягування спеціалістів до Москви та брак фінансування цьому причина — науковець зауважив, що «не відчув суб'єктивної потреби між... знайомими чи іншими доповідачами простежити... українсько-візантійські зв'язки», хоча саме Україна є тією країною, де значною мірою збереглися «автентичні візантійські пам'ятки» [2, с. 46]. Наявність таких пам'яток чудово продемонструвала грандіозна виставка «Слава Візантії» у всесвітньо відомому музеї Метрополітан у Нью-Йорку (10 березня—6 липня 1997 р.), в підготовці та роботі якої Україна взяла активну участь, надавши 30 експонатів із семи музеїв [3; 4, с. 154–158]. Оцінюючи значення виставки, І. Шевченко зауважив: «Чи буде вона мати вплив на професіоналів? Не дуже, бо професіонали вже свідомі візантійського поштовху, але вони не мають достатнього впливу змінити програму до такої міри, щоб візантійські гасла побільшити коштом західних середньовічних гасел» [цит. за: 5, с. 140; див. також: 6].

* Посилання на рецензоване видання наводяться в круглих дужках із зазначенням відповідної сторінки.

** За Д. Моравчиком для означення «науки про Візантію» правильніше вживати терміни «візантиністика», «візантинознавство», а не «візантологія» [див. докладно: 1, S. 1–4].

Наведене твердження видається повністю справедливим лише щодо західних спеціалістів-візантиністів, об'єднаних у потужні наукові інститути. У 90-ті роки минулого століття спеціалізованих візантинознавчих закладів в Україні не було взагалі, а поодинокі науковці, які вивчали історію Візантійської імперії, були майже безсилі навіть встановити більш-менш регулярні контакти у власному науковому середовищі, не кажучи вже про вплив на суспільну думку та формування у ній зваженого уявлення про Візантію. Інтерес українського суспільства до Візантії дозрівав сам собою, живлячись вкрай нечисленними популярними статтями у вітчизняних часописах та продукцією закордонних науковців, і заходи, подібні згаданій виставці, відігравали в цьому чималу роль. Лише останніми роками спраглий знань вітчизняний гуманітарій почав отримувати українські книги про Візантію. Побачили світ окремі наукові розвідки з історії і культури імперії, набули визнання серед науковців поодинокі часописи, які приділяють значну увагу візантійській проблематиці [7; 8; 9]. Давно сформований попит викликав, нарешті, гідну пропозицію: суспільно значимими подіями стало видання перекладів українською мовою двох книг всевітньо відомих візантиністів Ігоря Шевченка та Георгія Острогорського [10; 11; див.: 12; 13].

Одночасно колосальної гостроти набула давно вже усвідомлена проблема підготовки професійних українських спеціалістів-візантиністів, були створені спеціалізовані наукові та навчальні об'єднання та заклади, окремі з них з часом значно активізували свою діяльність. Необхідним стало написання відповідних посібників і підручників, за якими могли б навчатися майбутні візантиністи. І, як це нерідко буває, поки заклопотані і дуже обережні спеціалісти обмірковували принципи й способи написання відповідного посібника чи підручника, науковий вакуум заповнився. Лекційний курс у 2002 р. опублікував Дмитро Степовик. Посібник «Візантологія» пропонувався, передусім, як лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України, хоча у тексті без вагань зазначено, що він може використовуватися й в українських університетах (с. 11).

Автор пропонованого підручника — не професійний спеціаліст-візантинознавець (таких в Україні всього кілька, й усі вони, очевидно, не настільки самовпевнені, щоб узятися за складну справу написання підручника з історії Візантії одноосібно), а просто зацікавлена особа — доволі знаний у наукових колах професор Дмитро Власович Степовик (*далі* — Автор), який має три докторські ступені — доктор філософії, доктор богословських наук і доктор мистецтвознавства, причому дві останні здобуті у Мюнхені [14].

Цілком природно, що Автор обрав саме лекційну форму написання свого підручника, оскільки з початку 90-х рр. ХХ ст. він викладав за власною програмою розрахований на 80 академічних годин 40-лекційний курс візантології у Київській Духовній Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, а згодом і в Івано-Франківському Теолого-Катехичному Духовному інституті (зараз — Івано-Франківська Теологічна академія) Української Греко-Католицької Церкви (с. 5, 8–9). З огляду на те, що книга Д. Степовика — перша узагальнююча праця з історії Візантії, яка з'явилася в Україні після відомої тритомової «Истории Византии» Юліана Кулаковського, опублікованої ще у 1911–1913 рр. і доведеної лише до 717 р. [15; 16; див. також: 17; 18; 19; 20; 21], вона, очевидно, претендує бути першим повним узагальнюючим курсом з візантиністики (!), автор якого — український науковець. Через це зацікавлення громадськості книгою Д. Степовика має бути не меншим, ніж перекладами праць І. Шевченка та Г. Острогорського, що, в свою чергу, не може не викликати підвищеної уваги спеціалістів.

Насамперед зазначимо, що обрана Автором лекційна форма підручника видається цілком вдалою і навіть єдино можливою з огляду на величезний обсяг матеріалу й неминучу авторську забарвленість його відбору. В таких випадках важливим є,

передусім, визначення предмета курсу, адже книга, маючи не поширену у таких випадках назву (приміром, «Історія Візантії» чи «Історія Візантійської імперії»), претендує на значно ширше охоплення матеріалу. Для виконання вказаного завдання доцільно у вступі чи в першій лекції вказати на завдання підручника, на принципи відбору матеріалу, і, з огляду на поставлені завдання, більш чи менш докладно обґрунтувати свою точку зору і надалі діяти за власними правилами. Відповідно до існуючих вимог, перша лекція в рецензованому виданні присвячена визначенню предмету візантології як науки (с. 27–28).

Передусім, Д. Степовик зосереджується на визначенні змістовного наповнення терміна «візантологія». Автор відділяє візантологію від таких дисциплін, як «історія Візантії, історія Візантійської імперії, візантинознавство, візантиністика, візантика», кожна з яких, на його думку, мають свій предмет та об'єкт дослідження (с. 27). При цьому незрозумілим чином розрізняються «історія Візантії» та «історія Візантійської імперії» як дещо відмінні науки. Та й взагалі така складна класифікація «наук про Візантію» заведе чи виправдана. Як слушно зазначає сам Автор у назві відповідного пункту лекції, усі наведені терміни — синоніми, за ними — один і той же зміст, тому відрізнити візантологію від візантинознавства чи візантиністики — немає сенсу, оскільки «науки про все візантійське мають більше спільного, ніж відмінного» (с. 28). Загалом наведені теоретичні міркування, очевидно, є плодом теоретизувань самого шановного автора, бо жодних покликів тут (зрештою, як і в усій книзі) не знаходимо. В зв'язку з цим варто нагадати, що, як показує практика, теоретизування над термінологічним апаратом історичної науки — справа складна і невдячна: тут необхідна чітка і недвозначна аргументація, якої Д. Степовик, на жаль, не наводить.

Визначивши, що вершиною і синтезом усіх перелічених наук про візантійське є візантологія, яка досліджує матеріал «під певним кутом зору», Автор зазначає, що у пропонованому курсі «кутом зору є духовність» (с. 27–28). При цьому Д. Степовик додає, що, з його точки зору, візантологія «відображає духовний стан численних поколінь людей за 11 століть існування Візантії і численних груп в кожному з цих поколінь» (с. 28). На жаль, у праці не пояснено, що саме мається на увазі під «духовністю» як кутом зору для викладу матеріалу. Читач спочатку має нагоду сподіватися, що йтиметься про «розуміння візантійцями того, що було важливо для них самих у їхньому власному світі» [22, с. 12]. Очевидно, що для виконання цього завдання потрібно було, передусім, приділити увагу релігійній складовій життя ромеїв як основі їхнього світосприйняття та світогляду. З огляду на те, що, зазвичай, «власне дух Церкви залишається поза рамками студій» [23, с. 5–6], такий підхід може викликати лише схвалення. Зрозуміло, що Автор ставить перед собою надшироке завдання, виконання якого потребує подальшої конкретизації предмета, визначення його складових частин та викладу матеріалу з різним ступенем узагальнення тощо. Усього цього Д. Степовик не робить, традиційно відносячи до «предметів, які вивчає візантологія» (назва другого пункту першої лекції) усю сукупність історичних явищ (с. 28). Очевидно, все перелічене вмістити в один курс лекцій практично неможливо, а «духовність» як «кут зору» в усьому цьому розмаїтті губиться.

Виявити й правильно окреслити позицію Д. Степовика та його розуміння «духовності» дає змогу ознайомлення з подальшим текстом, особливо з другою та третьою лекціями. У них Автор намагається послідовно оцінити усю візантійську історію з точки зору релігійної, вужче — християнської, ще вужче — православної доктрини, яка, до того ж, інколи набуває яскравого українського національного забарвлення. Тут, очевидно, проглядають уявлення Д. Степовика про вимоги до викладання історії Візантії у духовному закладі. По суті, закликаючи до звільнення від ідеологічних шор, буцімто притаманних радянській візантиністиці, Автор нав'язує собі і своїм читачам нові шори — релігійні. Як справедливо зазначила російський філософ Т. Панфілова,

«підміна наукового доказу посиланнями на Бога чи релігійність є не просто відступом від науковості, це ідеологічний прийом, мета якого — забезпечити пряму заміну однієї ідеологічної схеми іншою, не доводячи при цьому ні неспроможності першої, ані переваг другої» [24, с. 131]. Звичайно, важко сперечатися з Марком Блоком у тому, що «Християнство — релігія істориків» [25, с. 6], проте підміна науки особистими релігійними переконаннями теж не допустима. Гідну позицію «світського» історика щодо різних Церков і конфесій визначив Василь Ульяновський: «*Історик... належить* всім Церквам і конфесіям (оскільки має вивчати їх дію в певному регіоні в комплексі, в порівняльній системі — так як це мало місце в реаліях), але жодній *не служить* (тобто не є ані апологетом, ані критиком із конфесійним упередженнями). Така позиція ніколи не подобалася нікому з церковних діячів, але для нас є складовою професійного кодексу честі й тому залишається незмінною» [26, с. 6].

Характерні ознаки трактування історичного процесу Д. Степовиком у вказаному ключі чи не найяскравіше проявляють себе вже у другій лекції курсу, присвяченій початкам Візантійської держави. Так, справедливо трактуючи легалізацію християнства як одну з головних подій у становленні Візантійської імперії, Автор стверджує, що думки багатьох істориків Візантії про запровадження християнства імператором Константином I Великим (306–337) під впливом політико-економічних причин («світських міркувань») є «півправдою», а «повною правдою є те, що Константин... під дією Святого Духа підкорився Божій волі» (с. 30). Важко погодитися з подібними «провіденціалістськими» твердженнями шановного Автора. Заледве чи прийнятним є також твердження про те, що Міланський едикт був «фактичним хрещенням тоді ще Римської імперії», бо ж загальновідомо, що постанова лише дозволяла свободу віросповідання, а сам Константин I продовжував жити у двовір'ї, лише поступово схиляючись до християнства. З огляду на це, втрачає сенс твердження Автора про те, що основною причиною заснування Константинополя є «причина релігійна» — нібито Константин I волів заснувати столицю християнської держави, а розбещений язичницький Рим для цього не підходив (с. 30). По-перше, якщо вже відбулася християнізація Римської імперії, то чому ж її столиця — досі язичницька? По-друге, місто на Босфорі взагалі не засновувалося як нова столиця імперії чи навіть столиця Сходу, і столичні права Рима залишалися непорушними. Як показав Ж. Дагрон, Константинополь створювався не як столиця, а лише як резиденція імператора, ідея ж заміни старого Рима Новим, яку Д. Степовик приписує вже Константину I, виникла значно пізніше [27; порівн.: 28].

Далі Автор пропонує свою періодизацію історії Візантії «за принципом духовним». У його схемі — це еволюція візантійського суспільства до духовної зрілості, яку змінює епоха «самовпевненості», «після чого настає занепад, кара за гріхи і розпад». Абстрагуємось від наукової оцінки такого принципу періодизації, бо вона, на думку Д. Степовика, «відповідає тому аспекту візантології, який є прийнятним для духовних навчальних закладів». П'ять періодів історії імперії, які виділяє автор, по суті, ґрунтуються на вузлових подіях соціально-економічного, політичного та релігійного життя імперії. Щоправда, вже перший етап візантійської історії (ранньовізантійська доба IV–VI ст.) потрактований автором як період розпаду «рабовласницького ладу і заміна його кріпосницьким» (?!), час «зростання християнського благочестя в народі» (с. 32).

Наступний пункт лекції присвячений характеристиці етнічного складу імперії. Вихідні принципи цього пункту такі: по-перше, моноетнічних імперій не буває, по-друге, «в кожній імперії виступає один етнос, який прагне панувати над іншими етносами, пригнічувати їх, нав'язувати свою мову, спосіб життя і думання, постійно грабувати їх» (с. 33). Якщо перше твердження Автора жодних заперечень не викликає, то з другим погодитися важко, принаймні — стосовно Візантійської імперії. Заледве чи щодо Візантії можна вести мову про етнічну дискримінацію, радше — про

релігійну (піддані мали бути християнами) і політичну, ще більш важливу — визнання влади імператора. Щоб унаочнити твердження, вкажемо на, можливо, надто модернізаторську, проте яскраву аналогію: росіяни були панівною нацією в СРСР, проте головною вимогою до громадян держави була не зміна національної ідентифікації, а відданість принципам комунізму і, головне, лояльність до панівного режиму. Як справедливо зауважував відомий польський митець Єжи Новосельський, «візантійські імператори мали дуже слабе почуття національних зобов'язань стосовно грецької стихії. По суті, грецька стихія мало їх обходила, адже ж то були римляни — ромеї» [29, с. 4; див також: 30, с. 171].

Згідно з обраною позицією, панівним етносом Д. Степовик оголошує греків, які, буцімто, вже мали колись Грецьку імперію, доки її не здолав Рим, а потім лише чекали слушної нагоди, щоб «знову перехопити імперську ініціативу» (с. 33). Греки дійсно відігравали провідну роль у творенні Візантійської імперії, проте хибність останнього твердження Автора очевидна: Візантія не створювалась як нова «грецька» імперія — її «творці» взагалі не усвідомлювали того, що будують нову державу — вони постійно підкреслювали, що живуть у Римській імперії й називали себе римлянами, на грецький манер — ромеями. Очевидно, що, між Римською та Візантійською імперією не було цезури, зміни імперії імперією, а лише поступове і непомітне сучасникам переростання одного в інше. Варто звернути увагу хоча б на той факт, що саме визначення «Візантійська імперія» було запроваджене гуманістами доби Відродження, щоб відрізнити цю державу від давнього Риму.

Таким чином національна ідентифікація важила для візантійців значно менше, ніж імперські амбіції, і ромеєм вважав себе не лише грек, а будь-який підданий імперії, незалежно від етнічної приналежності. До речі, цілком ймовірно, що стереотип негативної оцінки СРСР у контексті національного питання наклав свій відбиток і на ту характеристику Візантійської імперії, яку робить Д. Степовик. Принаймні, він не уникає можливості принагідно зазначити, що «візантійську політику», охарактеризовану виключно у негативному плані («символ хитрості, двозначності, підступності у досягненні імперських цілей»), повною мірою успадкувала «Московія, яка тим самим методом діяла і діє як Московське царство, Російська імперія, Радянський Союз, а тепер — як Російська Федерація» (с. 171).

На нашу думку, позиція Д. Степовика з даного питання вражена вадою неприпустимої модернізації, оскільки середньовіччя не знало національного питання, тим більше, у тому ключі, в якому його подано у підручнику. Наприклад, дивно звучать докори Візантії за те, що у її національно-плеємних меншин не було «територіального суверенітету й культурно-етнічної автономії» (с. 197, порівн.: 234).

Викликають заперечення й вужчі питання, пов'язані з етнімікою. Так, серед «варварських» народів, які загрожували Риму з моря на початку IV ст. Д. Степовик згадує карфагенців (Карфаген зруйновано ще в результаті Третьої Пунічної війни 149–146 рр. до н. е.) і персів (Риму? з моря?), а також корсарів, які явно не можуть бути «народом», навіть «варварським». Перелічуючи народи, які контактували з Візантійською імперією, Автор, поміж іншими, називає скіфів, що є явною помилкою, спричиненою, очевидно, некритичним ставленням до візантійських джерел, схильних до архаїзації. Скіфи згадуються як одне з племен, яке брало участь у великому переселенні народів (с. 49, 68) і представників якого брав на службу імператор Аркадій (395–408) (с. 49, 50). Архаїзацією, ймовірно, обумовлена й згадка про персів, від нападів яких буцімто потерпала імперія у XIII–XV ст. (с. 38) Водночас Д. Степовик інколи значно модернізує виклад, неодноразово згадуючи українців стосовно V–XV ст. (с. 34, 35, 36), називаючи роксоланів протоукраїнцями (с. 47), а Київську Русь — українською державою (с. 167, 169), або вказуючи, що на території імперії після хрестових походів залишилися такі етнічні групи, як бельгійці чи голландці

(та навіть італійці, німці, французи чи британці) (с. 34). Чи не найсмівливішу ідентифікацію отримує в Автора так зване «фульське плем'я», яке жило в районі нинішнього Судака і було навернене до християнства св. Кирилом. Д. Степовик називає плем'я Фулл «слов'янами-українцями» (с. 174, 175).

Таким чином, при характеристиці етнічної історії у посібнику переплітаються дві протилежні тенденції: з одного боку, архаїзація, обумовлена некритичним ставленням до візантійських джерел, а з іншого — модернізація, яка пояснюється тим, що Автор мислить категоріями й стереотипами сучасного світу, беззастережно переносячи їх на середньовіччя.

Наступна лекція присвячена характеристиці історіографії Візантії в Україні та за кордоном (с. 36–40). Вже перший її пункт викликає застереження, оскільки має назву «Початок вивчення в Україні візантійської проблематики: писемні джерела князівської доби». Сумнівно, що ті згадки про Візантійську імперію, на які ми натрапляємо в літописах, можна назвати «вивченням візантійської проблематики». Хибним і необґрунтованим видається також твердження автора про те, що Візантія ще у другій половині V ст. мала «агресивні наміри щодо українських племен Подніпров'я» і начебто саме візантійська військова загроза (поряд з хазарською) спричинила консолідацію східнослов'янських племен навколо «Кия та заснованої ним столиці» (с. 36). По-перше, чи слушно говорити про хазар у другій половині V ст.? По-друге, сучасні науковці цілком справедливо вважають, що східні слов'яни опинились у значно вигіднішому становищі стосовно Візантії, ніж, наприклад, болгари, оскільки між ними та імперією не було спільних кордонів, тому вони ніколи не потерпали від її військової агресії. Ба більше, самі русичі не раз нападали на імперські землі і навіть брали в облогу її столицю [31, с. 44]. Про це свідчить: облога Херсонеса князем Володимиром — факт, який сам Автор вважає «типовим для характеристики всіх попередніх контактів українських провідників з візантійцями» (с. 36). Таким чином, Візантія аж ніяк не могла сприйматися русичами як держава-загроза, як це не раз повторює Автор (с. 37) та дехто з сучасних дослідників [32, с. 19].

Принципові заперечення викликає ще один пункт лекції — «Причини занепаду досліджень в Україні візантійської проблематики у XIX і XX ст.» (с. 39–40). Як зрозуміло вже з самої назви, Автор вважає, що вказаний ним період позначився занепадом візантології в Україні, яка, маючи «численні напрацювання» в XI—XVIII ст., «розчинилася» в інших науках» через те, що її здобутки привласнили Москва та Санкт-Петербург (с. 39–40). Д. Степовик випустив з уваги, що саме XIX ст., особливо друга його половина, стали часом справжнього народження візантиністики як окремої науки в Російській імперії, й Україна зовсім не стояла осторонь цього процесу — саме тут ще за часів Російської імперії працювали такі видатні візантиністи, як Ф. Терновський, Ф. Успенський, Ю. Кулаковський, О. Дмитрієвський, Є. Редін, Ф. Шміт та інші. Сучасні українські науковці з гордістю студіюють наукову спадщину цих істориків, справедливо вважаючи їхні праці надбанням не лише російської, а й української візантиністики [33–51, 81–85 тощо]. Окрім світських університетів (Харківського, Київського та Одеського) візантиністику студіювали й у вищому духовному науково-навчальному закладі — Київській Духовній Академії [52]. До речі, останню Д. Степовик згадує лише побіжно, зазначаючи, що вона «стала рупором Російської Православної Церкви, і візантологія як викладовий предмет у ній повністю позбулася *традиційних рис власне української візантології* [курсив наш — А. Д., О. Ф.] минулих століть» (с. 40). Така неувага до наукової спадщини КДА дивує, бо ж саме у сучасній Київській Духовній Академії Автор викладав рецензований курс лекцій, і саме вона, як заклад духовний, мала б викликати у нього підвищений інтерес. Не менш дивує і те, що уявлення про Візантію в Україні XI—XVIII ст. серйозно трактуються Д. Степовиком як цілком сформована наукова дисципліна (с. 39, 40).

Нарешті, невинувато мало уваги у викладі приділено спробам створити українську національну візантиністику у 20-х рр. ХХ ст., які були трагічно обірвані вже на початку 30-х рр. ХХ ст. (а не наприкінці 20-х рр. ХХ ст., як вважає Автор (с. 40) [див.: 53, с. 346; 54, с. 408; 55, с. 273; 56, с. 235; 57; 58; 59; 60; 61, с. 36; 62; 63; 64; 65; 66], і сучасному стану української візантології, яка, на думку Автора, «відроджується саме на основі викладових програм духовних навчальних закладів» (с. 40). Але ж функціонують світські менш чи більш потужні наукові інституції, що займаються цією проблематикою*, і згадати про них у підручнику необхідно. Варто було б вказати і на програми з візантології духовних навчальних закладів, на основі яких, як сподівається Д. Степовик, відродиться українська візантологія.

В останньому розділі третьої лекції Автор приділяє увагу зарубіжним візантиністичним центрам (с. 40). На жаль, огляд вкрай поверховий, і не містить жодних конкретних фактів, згадок про головні візантиністичні часописи та видатних зарубіжних візантологів. Лідером європейської візантології чомусь названо Грецію, хоча візантиністи таких країн, як Франція, Німеччина, Австрія, Велика Британія та деяких інших, у тому числі слов'янських Болгарії, Польщі, Сербії, Чехії, Росії нічим не поступаються грецьким спеціалістам, а багато в чому і випереджають їх. Нічого конкретного не сказано про радянську й сучасну російську науку про Візантію, окрім посилання на застарілу на три десятиліття монографію Г. А. Курбатова «История Византии. Историография» [67], на підставі якої читачам пропонується ознайомитися з візантиністикою не тільки російською, а й світовою. Прикра неувага до радянської й сучасної російської візантиністики пояснюється, очевидно, політичною позицією Автора, який, як зрозуміло з тексту, цілком погоджується з наведеним у передмові до підручника твердженням ректора Івано-Франківської Теологічної Академії Софрона Мудрого про те, що «московський варіант візантології сильно засмічений імперськими шовіністичними амбіціями» (с. 5). Подібне зауваження знаходимо й у «Вступних заувагах» викладача візантології Київської Духовної Академії Костянтина Лозинського, який акцентує увагу на шовіністичних закидах російського візантиністичного вченства (без жодних посилань (!)) і надто вже театральні «зітхає з полешенням», що зараз стали доступні праці західних візантиністів, які «дають точнішу інформацію про Візантію» (с. 8). Хочеться зауважити, що провідні російські вчені завжди були далекі від наведених К. Лозинським шовіністичних поглядів, праці іноземних дослідників були, при великому бажанні, доступними і за радянських часів, а радянська візантиністика цілком заслужено здобула світове визнання, хоча й розвивалася за дуже непростих умов тоталітарної держави [68; 69; 70]. Як справедливо зауважив Г. Литаврін, ні він особисто, ні його колеги не відмовляються зараз від жодної наукової праці, виданої ними за радянських часів, оскільки необхідна мінімальна данина ідеології ніколи не домінувала у російських візантиністів над справжньою наукою [див.: 71, с. 8; 72, с. 6]. Тому наголошувати, що «ми не відмовляємося від читання російської та совєтської візантології, але ставимося до неї не апологетично, а критично» (с. 8) немає потреби, бо ж як можна відмовитися від значного пласту світової науки, заради ознайомлення з яким ті ж пошановані у «заувагах» західні візантиністи вивчають складну для них російську мову! Водночас, чи можна в науці взагалі підходити апологетично навіть до найбільш пошанованих авторитетів? Нарешті, хочеться ще раз наголосити на тому, що сучасній молодій українській науці про Візантію не можна відмежовуватися від російської дореволюційної

* Зараз існують Національний комітет візантиністів України, що входить до складу Міжнародної асоціації візантиністів та український центр візантиністики і патрології. Професійних візантиністів готують, чи, принаймні, цілком здатні підготувати, на спеціалізованих кафедрах вищих навчальних закладів України.

та радянської візантиністики, а зберігати її кращі традиції, вважаючи їх надбанням вітчизняного візантинознавства [див.: 8; 13].

Наступні лекції Д. Степовика присвячені викладу власне історії Візантійської імперії, з помітним переважанням політичних сюжетів із вкрапленнями історії церкви та окремих нарисів про розвиток візантійської культури (часто фрагментарних) і з майже цілковитим ігноруванням соціально-економічної історії. Увесь виклад розпадається за схемою подачі матеріалу на дві великі частини: лекції 4–24 і 25–40. Для першої частини характерні підвищена увага до особистостей імператорів, навіть тих, які не відіграли значної історичної ролі, хронологічний виклад подій і майже повна відсутність висновків. Текст цієї частини, структура лекцій свідчать про слабку продуманість курсу, його «сируватість». Це — не готовий продукт, а напівфабрикат з кухні лектора, його не годиться подавати як готову страву до столу, себто — як довершений текст читачам. У цій частині знаходимо лише три більш-менш тематичні лекції (5-та, 8-ма та 15-та). Друга частина, яка починається з правління Василя I Македонянина (867–886), натомість, тяжіє до тематичного викладу, сумарної характеристики імператорських династій і надто побіжної характеристики окремих імператорів. Звичайно, зроблений нами поділ умовний, і недоліки, відзначені у першій частині, почасти трапляються і в другій, особливо на її початку, у 25-й та 26-й лекціях. Обидва підходи мають свої переваги й недоліки, проте другий, все ж видається значно більш прийнятним, оскільки в ньому матеріал подано більш систематизовано, з виведенням певних схем, які полегшують його запам'ятовування. Яка причина зміни однієї стратегії викладу іншою — незрозуміло.

У першій з виділених частин лекційного курсу присутні розлогі назви окремих лекцій та підрозділів (що більше б пасувало заголовкам видань XVII—XVIII ст.), в яких нерідко згадуються й незначні, другорядні події. Інколи це зовсім невинувато, оскільки читач не знаходить у тексті інформації, наявність якої передбачає заголовок пункту. Наприклад, 3-й підрозділ 6-ї лекції має назву «Внутрішня і зовнішня політика у Візантії сина Теодосія I — Аркадія. Пастирська, літургійна і дипломатична діяльність архієпископа Івана Златоустого» (с. 49–50), проте у ньому відсутня докладна характеристика діяльності Іоанна Хризостома. Можливо, лектор і розповідав про неї під час лекції, але ж де це видно з тексту підручника? Коротеньку згадку про діяльність Іоанна подібуємо хіба що аж на с. 53, у 3-му пункті 7-ї лекції, який має назву «Релігійні суперечки в часи Теодосія II. Третій і Четвертий Вселенські собори».

Невинувато мало уваги в посібнику приділено періоду між правлінням Константина I та Феодосія I, подіям духовного життя в імперії в цей час, особливо за Юліана Відступника, та й саме правління Феодосія I, винесене у заголовок лекції, описане поверхово на двох неповних сторінках (с. 44–45). На додаток у тексті трапляється порушення логічного зв'язку, повна відсутність плавних логічних переходів між частинами тощо. Наприклад, перший пункт 10-ї лекції, який має назву «Вирішення Анастасієм проблеми зміцнення східного кордону» починається словами «За звичаєм Середньовіччя Анастасій вирішував цю проблему методом війни» (с. 67). Виникає безліч запитань: як ця проблема виникла, чи ж тільки Анастасій з нею стикається, чи вона існувала і раніше, які були ще методи вирішення цієї проблеми тощо. Далі Автор заявляє: «Анастасій не був родичем свого попередника Зинона» і починає описувати прихід Анастасія до влади та його внутрішню політику. Лише після цього продовжується виклад про зовнішню політику імператора (с. 67–68). Зайвою, на нашу думку, є згадка про податкову реформу Анастасія у пункті «Тяжкі проблеми імператора Анастасія на церковній ниві всередині країни і у відносинах зі святим престолом у Римі» (с. 69).

Порушення логіки викладу помічене й у наступній, 11-й лекції, перший підрозділ якої присвячено найважливішим підсумкам царювання Юстина I (518–527), хоча ніде

перед цим про саме правління Юстина I нічого не сказано. На відміну від неї, 12-та лекція цілком виправдано відкривається підрозділом «Стан Візантійської імперії після 38-річного правління Юстиніана I» (с. 80), оскільки уся попередня лекція присвячена правлінню саме цього імператора.

Значну увагу Автора привертає період правління Ісаврійської династії як час такого важливого феномену церковного і політичного життя імперії, як іконоборство. На жаль, Д. Степовик цілком догматично зосереджує увагу лише на негативних рисах іконоборства, трактуючи його як громадянську війну й стверджуючи, що воно завдало нечуваної шкоди Візантії (с. 109–110). Хибною є й думка, що жоден історик не оцінив Константина V позитивно (с. 133). Точніше було б сказати, що до нашого часу не збереглися твори тих хроністів, які прихильно ставилися до іконоборців, оскільки не лише іконоборці нищили праці іконофілів, а й останні після своєї перемоги винищували усе, що позитивно характеризувало іконоборство.

У праці свідомо прирешені військові успіхи Константина V Копроніма (741–775), зокрема перемоги у війнах з болгарами вони характеризуються як такі, що «не мали довготривалих успіхів» (с. 122–123). З огляду на це, незрозумілими можуть видатися згадки про те, що Лев V Вірменин (813–820) у своїй програмі відродження іконоборства брав за зразок правління Лева III та Константина V, коли імперія була сильною і вдало відбивала зовнішніх нападників, що він пов'язував саме з релігійною політикою цих імператорів (с. 150). Але ж симпатія до переможного Константина V в ті часи доходила до того, що після тяжких поразок Михаїла I Рангаве від болгар люд Константинополя просив встати переможного імператора-іконоборця з могили і врятувати імперію від загибелі. Лише єдиний раз у тексті наголошено на тому, що іконоборство не було виключно негативним явищем, причому з попереднього викладу так і залишається незрозумілим, яким чином воно «надало Візантії нових життєвих імпульсів і сил для подальшого розвитку» (с. 163).

Як уже зазначалося, від загального «хронологічного» викладу подій першої частини підручника дещо відступають три лекції. Перша з них має назву «Готи й гунни, їх значення в історії Візантії» (с. 46–47). Можна лише вітати такий підхід, тим більше, що роль цих (та й інших варварських народів, які можна було принагідно згадати) була в історії ранньої Візантії чималою. Однак, на жаль, у лекції відсутній належний аналіз ролі гуннів і готів в історії імперії, а отже, назва лекції не відповідає її змісту. Глава не містить жодних висновків. Призначені для запам'ятовування, вони є важливою ознакою лекційного курсу. На них потрібно наголошувати, їх потрібно час від часу повторювати, виділяти головне і другорядне тощо.

Щоправда, повтори у лекційному курсі трапляються, це — мало не дослівні переповідання великих уривків тексту. Так, подібна за значенням до лекції про готів та гуннів п'ятнадцята лекція відступ «Виникнення релігії ісламу в Аравії і перші погрози Візантії від арабів» (с. 93–99) має майже дослівні повтори у попередній 14-й лекції, причому у пункті, під назвою «Розв'язання Константином IV Пагонатом релігійних суперечок з монофелітами на Шостому Вселенському соборі (680–681 рр.)» (с. 89–92). Виклад же основного заманіфестованого змісту пункту починається аж наприкінці передостанньої його сторінки! (с. 91–92). Подібні повторення — очевидно, наслідок лекційного викладу — не раз трапляються і в інших лекціях, але на жаль, це не ті повторення, які покращують виклад чи, принаймні, не шкодять йому [пор.: 10, с. XVII]. Шкода від вказаних повторів очевидна: вони не лише забирають місце, яке можна було б заповнити іншою більш важливою інформацією, але й порушують логіку викладу.

Втрачене на зайвому повторі інформації про арабів місце варто було б заповнити в 15-й лекції характеристикою ролі арабських племен в історії Візантії до виникнення ісламу. Бо ж у IV—VI ст. саме арабські племена відігравали важливу роль у протистоянні Візантійської імперії та Персії, у світовій торгівлі тощо. Якщо вже на окрему, нехай

і невелику за обсягом лекцію заслуговує роль готів і гунів у візантійській історії, то араби мають привертати аж ніяк не меншу увагу. В Автора ж історія арабів починається одночасно з історією ісламу (с. 93), причому роль арабської торгівлі у становленні нової релігії майже не згадано, а трохи згодом усе арабське мореплавство надто однобоко охарактеризовано як таке, що мало виключно грабіжницький і військовий характер і зовсім не виконувало торговельних функцій (с. 97).

Відсутня характеристика єретичних рухів імперії, того таки монофелітства, інформація про яке витіснена екскурсом про арабів (с. 89–92). Доцільно було докладно пояснити причини виникнення ересей і особливостей єретичного віровчення: згадавши побіжно одну-дві їхні риси, Автор просто засуджує їх, розмежовуючи «правдивих» християн і єретиків (найбільш яскраво це видно на с. 129, де характеризуються дві богословські концепції середини VIII ст. — іконофільська й іконоборська, перша з яких названа «правдивою» а друга — «фальшивою» (порівн.: с. 125)). Подібне протиставлення ортодоксального християнства та ересі аріан зустрічаємо й у статті Д. Степовика про мозаїки візантійської Равенни [73, с. 8, 20]. Де ж тут розуміння духовного стану численних груп у кожному з поколінь, що заступали одна одну понад тисячолітню історію імперії, про яке писав Автор у першій лекції?

«Духовний» же «кут зору» проявляється лише у посиланнях на Бога, які вряди-годи трапляються у тексті, замінюючи раціональне пояснення тих чи інших явищ або подій. Так, уже в четвертій лекції, присвяченій викладу історії імперії за правління Феодосія I Великого (379–395) (с. 41–45), Божим промислом пояснено «виживання» імперії у тих складних умовах, в які вона потрапила у час між імператорами Константином I та Феодосієм I (с. 43); спроба Юліана II Відступника (361–363) реанімувати язичництво названа Божим випробуванням рومهїв на вірність християнству, а вторгнення варварів через Дунай начебто «було задумане не для того, щоб варвари (серед яких чомусь названі вандали — А. Д., О. Ф.)... знищили християнство у Візантії, а для того, щоб Візантія охрестила їх і показала їм шлях спасіння» (с. 44).

Ще однією лекцією-відступом, на нашу думку, є лекція 8-ма, яка має назву «Падіння Західної Римської імперії і Візантія: 410–476 рр.» (с. 55–62). Якщо дві вже охарактеризовані лекції видаються цілком виправданими і навіть необхідними, то ця остання у наявному вигляді видається зайвою в підручнику з візантології. По-перше, назва лекції не відповідає її змісту, оскільки в ній ані слова нема про Візантію (про цей період в історії Візантійської імперії йдеться у наступній, 9-й лекції). По-друге, лекція явно перевантажена зайвим у світлі теми матеріалом. Мало не три сторінки присвячено пункту «Як виникли Рим і Римська імперія» (с. 55–57), в якому Автор стисло викладає загальновідомі факти римської історії. Можливо, у самій лекції дійсно доцільно було зробити короткий екскурс-нагадування (з огляду на аудиторію більш чи менш докладний), проте оповідати про заснування Риму у підручнику з візантології явно зайве. Навряд чи є виправданими спеціальні пункти лекції про ставлення римлян до євреїв (с. 57–58) (з огляду на цей пункт читач має підстави сподіватися на подібну інформацію про ставлення до євреїв у Візантії, проте ці сподівання не справджуються), релігію римлян і релігію християн (с. 58–60), твір Блаженного Августина «Про місто Боже» (с. 60–61). Натомість, відсутня інформація про взаємовідносини Західної і Східної Римської імперій у 410–476 рр., а власне про падіння Західної Римської імперії оповідається аж на останніх сторінках (с. 61–62).

Друга з виділених нами частин підручника видається дещо більш продуманою, лекції в основному побудовано за кращою схемою. Проте й тут трапляються неваді назви лекцій і розділів, дивні факти й небезсторонні оцінки. Так, видається недоцільною у назві 25-ї лекції згадка про заснування Київської Русі, яке Автор без вагань датує 852 р. (с. 167), стверджуючи, що саме тоді до Константинополя прибуло давньоруське посольство (с. 169). Він чомусь забуває про посольство 838 р., яке дозволило б йому

задавнити «українську» державу. Невиправдано стверджувати, що Київська Русь-Україна як «могутня держава... набагато більша за територією за Візантію» «завдавала головного болю багатьом царям і до постання Македонської династії» (с. 188). Щоб спростувати це твердження, достатньо згадати про слова патріарха Фотія, який, описуючи напад русів на Константинополь у 860-х рр., зазначав, що напав на столицю народ невідомий, який здобув визнання й славу лише через напад на візантійців. Суперечливою є й згадка про те, що Київська Русь була значно більшою за територією за Візантію. Навіть якщо погодитися з цим твердженням (для IX ст.!), виникає питання про те, якою мірою ця територія була освоєна і могла бути використана, якими були комунікації, що її об'єднували? Очевидно, що за всіма цими параметрами Русь значно поступалася Візантії, тому порівняння розмірів територій двох держав, яке, очевидно, услід за Д. Степовиком роблять і деякі його колеги [32, с. 19], не має жодного сенсу. Загалом можливості і роль Київської Русі IX ст. значно перебільшуються Автором.

Попри це, у Д. Степовика є й вірні й цілком необхідні відомості про Київську Русь. Зокрема, такою є спеціальна лекція, присвячена введенню християнства. Тут теж трапляються згадки про незадокументовані джерелами події, надто однозначні висновки про ті чи інші факти (скільки разів ходили походом на Константинополь Аскольд і Дір, якими були умови замирення з ними, скільки договорів укладав з візантійцями князь Олег тощо), проте загалом виклад видається значно стрункшим, ніж у багатьох попередніх лекціях. Зауваження може викликати хіба що надто некритичне ставлення до інформації джерел та згадки про Божий промисел (с. 195, 196).

Згадаємо також окремі сюжети курсу, яких торкається Д. Степовик лише побіжно. Так, майже не висвітлено в посібнику соціально-економічну історію Візантії, але уявлення Автора про неї все ж можна в загальних рисах прослідкувати, базуючись на окремих зауваженнях. Кілька разів згадується про кріпосництво (с. 32), яке замінило, на його думку, рабство уже в IV—V ст. й існувало аж до XV ст. включно (принаймні, «кріпосницький характер виробництва» названо однією з причин падіння імперії (с. 235) Не можна погодитися з твердженням, що буцімто Візантія централізовано відмінила рабство, причому саме відміна рабства у Візантійській імперії трактується як одна з причин її виживання, на відміну від Західної Римської імперії (с. 62). Автор, очевидно, надто прямолінійно трактує положення спеціальної літератури про значно меншу роль рабства на сході Римської імперії порівняно із заходом, і, відповідно, про значно більшу роль на візантійських землях вільної селянської громади. Заяви ж про відміну рабства у Візантії, яку, буцімто, зробив у своєму законодавстві Юстиніан I, «перевівши (старі античні закони — А. Д., О. Ф.) з рейок рабовласницької системи на рейки кріпосницької системи» (с. 119) також не витримують жодної критики. Восьме століття Автор називає «класичною феодалною добою» (с. 119), що несправедливо навіть стосовно Західної Європи, не кажучи вже про Візантію [порівн.: 74 тощо].

На нашу думку, поверхово висвітлена у праці й історія візантійського законодавства. Так, не можна погодитися з надто одностороннім твердженням, що законодавство Юстиніана I з часом «перетворилося на паперову декларацію, а Візантія жила фактично за законами корупції, несправедливого судочинства» (с. 119). Як зазначав С. Сорочан, Візантія «не знала офіційної повної аброгації юстиніанового права» [75, с. 27], а часте невиконання законів — вада, притаманна не лише Візантійській імперії, а й багатьом сучасним розвиненим державам. Д. Степовик стверджує, що Еклогу було видано Левом III Ісавром саме через те, що країну охопило беззаконня, причому постійно називає Еклогу «Еклогами» (с. 119–120), хоча загальноприйнятим є перший варіант. Не відповідає дійсності положення про те, що фемний устрій — наслідок адміністративної реформи, закладеної саме у цьому правовому зводі (с. 120), хоча насправді заснування

фем відноситься ще до часів реформаторської діяльності Іраклія I (610–641). Неприйнятною є Авторська характеристика Землеробського закону, який чомусь названий «Селянським статутом». Так, за версією Д. Степовика, цей юридичний пам'ятник «був спрямований на підвищення ефективності рільництва і тваринництва» (с. 120), очевидно, розглядаючи його як спеціальний кодекс, виданий імператором саме з цією метою, хоча загальновідомо, що закон просто регулював стосунки сільської громади, вирішуючи найбільш типові питання, які у ній виникали. Доволі дивно звучать звичні вже згадки про «кріпосне право і право на землеволодіння в його феодальному трактуванні», яке закон немов би залишав недоторканим (с. 120).

Розважання Автора над історією візантійського права породжують два майже риторичних запитання. По-перше, чому огляд юридичних пам'яток обривається на Екклосі? По-друге, що більш важливо — чому у книзі відсутній бодай короткий огляд решти багатьох важливих джерел з історії імперії ромеїв?

Висвітлюючи взаємовідносини між світською та церковною владою у Візантійській імперії, Д. Степовик говорить про «цезаропапізм» і навіть «папоцезаризм» (!) (с. 91, 199, 227, 228). Він теоретизує над цими термінами на власний розсуд, без жодних посилань і врахування протилежних позицій у літературі, наголошуючи, що цезаропапізм, який існував в імперії за часів іконоборства, змінюється папоцезаризмом за Македонської династії. При цьому не береться до уваги сучасне трактування порушеного ним питання, особливо праці Ж. Дагрона та С. Рансімена й, відповідно — література, вказана у працях цих дослідників [76; 77; 78].

У тексті є маса дрібніших неточностей і помилок, зупинятися на яких окремо немає сенсу. Згадаємо лише деякі з них. Так, не варто вживати назви грошової одиниці «дукат» для V ст. (с. 64) та «іперпер» — для початку XI ст. (с. 198) Нема потреби беззастережно повторювати твердження про слов'янське походження імператорів Юстина I та Юстиніана I (с. 70). Поряд зі згадкою про «Таємну історію» Прокопія Кесарійського як основне джерело про правління Юстиніана I (с. 70–71), варто згадати «Історію війн» того ж автора, з огляду на яку видається несправедливим твердження про те, що історик ненавидів імператора та його дружину Феодору (с. 72). Не можна стверджувати, що повстання Ніка (як і будь-яке інше) загрожувало монархічній системі Візантійської імперії (с. 73) — повстанці, бажаючи повалити одного імператора, завжди висували іншого чи, принаймні, не мислили іншого державного устрою, крім монархії. Д. Степовик плутає Константа II (641–668) з його батьком Константином III (641), називаючи 14-ту лекцію «Наступники Іраклія на Константинопольському троні: Констант II, він же Константин III (642–668 рр.) і Константин IV Пагонат (668–685 рр.)» (с. 88). Жодного посилання не має наведена дивна інформація про подорож св. Кирила й Мефодія до Києва, де вони начебто хрестили князів Аскольда та Діра, їхніх родичів та деяких представників знаті (с. 175).

Загалом виклад Автором матеріалу від IX ст. значною мірою є конспективним, внаслідок чого випущені з поля зору важливі проблеми історії Візантії. Надто стисло подано епоху правління Македонської династії. Натомість, у попередніх розділах не виправдано багато місця приділяється подробицям з життя василевсів, нерідко «смакуються» та переповідаються різного роду «смажені» сюжети, яким би більше пасувало бути вміщеними у популярній літературі. Цю тенденцію добре ілюструє третій підрозділ 24-ї лекції під назвою «Моральна хисткість імператора-випиваки Михаїла III...» (с. 165–166). На жаль, такі фрагменти не поодинокі і краще, якби їхнє місце в лекційному курсі займав би інший, справді потрібний матеріал.

До кращих сторінок підручника варто зарахувати підрозділ про будівництво та мистецьке оздоблення константинопольської св. Софії (с. 73–78), який перегукується з цікавою статтею Автора про мозаїки візантійської Равенни [73, с. 3–21]. Втім, ми не можемо професійно оцінити компетентність Автора як мистецтвознавця, в зв'язку

з чим лише звернемо увагу читача на гостру рецензію, якої зазнала монографія Д. Степовика з історії української ікони від В. Александровича [див.: 79]. Виклад історії візантійської культури Автором відзначається фрагментарністю та несистематичністю. Лише в передостанній лекції робиться спроба виокремити найзагальніші риси розвитку візантійської культури та богослов'я у XIII—XV ст. Однак і тут не обійшлося без прикрих непорозумінь. Так, Д. Степовик стверджує, що подібна до Візантії ситуація, а саме — «неспівпадання суспільно-політичного регресу і культурного прогресу» мала місце у XII—XV ст. також в Італії, яка «в ці століття являла собою економічну руїну» (с. 230). Однак варто оглянути будь-який університетський підручник з історії середніх віків, щоб пересвідчитись у протилежному — італійські землі (передовсім північна їх частина) в ту епоху були чи не найуспішнішими в економічному розвитку. Саме потужний економічний поступ цих регіонів певною мірою і прислужився до народження такого феномена культури, як італійське Відродження. Щоправда, й стосовно цього явища Автор невинувато вживає термін «Рісорджіменто», як такий, що закріпився у науці, хоча насправді більшість істориків та мистецтвознавців оперують терміном французького походження — «Ренесанс». А ось термін «Рісорджіменто» частіше вживають у політичній історії для означення національно-визвольного руху італійського народу (кінець XVIII ст.—1861) за об'єднання розділеної Італії, а також періоду, коли цей рух відбувався.

Насамкінець, викликає зауваження розподіл матеріалу курсу по лекціях. Як ми вже згадували, згідно з розробленою Д. Степовиком програмою, пропонується 40-лекційний курс розраховано на 80 академічних годин, тобто, згідно з логікою навчального процесу, одна лекція припадає на дві академічні години. При докладному зіставленні матеріалів кожної лекції виявляється певна диспропорція — так теми 2, 5, 6, 16, 17, 23, 28 та ін. в кілька разів менші за обсягом, аніж, наприклад, теми 8, 11, 18, 19 тощо.

На останніх сторінках лекційного курсу також привертає увагу складений автором список рекомендованої літератури. Серед наведених позицій літератури іноземними мовами впадає у вічі значна кількість друкарських помилок (с. 251–252). Їх, очевидно, варто зарахувати до огріхів тих осіб, які макетували та здійснювали коректуру видання. Однак є й помилки іншого плану. Так, початок видання «Візантійського временника» автор виводить від 1895 р., хоч насправді перший номер щорічника вийшов роком раніше, у 1894 р. Викликає сумнів доцільність вміщення у цьому списку художніх творів Раїси Іванченко та Семена Складенка — їм більше годилося б бути серед творів рекомендованих для позакласного читання з історії України учням 5–9-х класів.

Таким чином, докладний аналіз курсу лекцій Д. Степовика переконує в тому, що ця праця лише умовно може назватися «Візантологією». Обраний автором дискурс «духовності» виявився не вельми виправданим — адже часто цим принципом прикривається спрощене (і не завжди аргументоване) розуміння історичних процесів. З іншого боку, треба привітати усвідомлення Автором необхідності видання навчального посібника з візантології і навіть саму публікацію рецензованої праці, яка, сподіваємося, стане поштовхом до створення більш ґрунтовного підручника.

Окремі трактування з книги Д. Степовика отримали своє продовження в курсі лекцій чернівецького автора, декана філософсько-теологічного факультету тамтешнього університету Василя Балуха «Візантиністика» (2006). В. Балух віддає належне першості Д. Степовика у запровадженні курсу, а його працю вважає значущим виданням, яке містить «багатий фактичний матеріал», хоч і має «дещо фрагментарний характер» [80, с. 3–4]. Особливо помітне тяжіння цього дослідника до тексту Дмитра Власовича у тексті передмови першої лекції [80, с. 3–11]. В. Балух аж надто не критично запозичив міркування про предмет і завдання візантиністики та про «історіографію» історії Візантії в Україні. Натрапляємо на знайомі нам думки: про те, що не варто погоджуватись «з усіма висновками московської шовіністичної школи

візантологів»; про «ряд наук» з коренем «візант», які займаються вивченням візантійської історії; про українську візантиністику від X—XI ст. тощо.

Завершимо огляд одним, сподіваємося, не зайвим, побажанням. Як ми вже згадували, Д. Степовик, пишучи про сучасне становище візантійських студій у нашій країні, висловив наступну думку: «Тепер візантологія в Україні відроджується саме на основі викладових програм духовних навчальних закладів» (с. 40). І хоч автори рецензії не є ґрунтовно ознайомлені з цими програмами, однак вони твердо переконані, що відродження це здійснюється не лише на зазначеній базі. Більше того, припускаємо, що навчальні програми духовних закладів все ж не можуть бути основою відродження (чи формування?) української візантиністики. Функціонують світські менш чи більш потужні наукові ін-ституції, що займаються цією проблематикою, хоч їх і небагато. І саме об'єднання зусиль світської та духовної візантиністики (на суто науковому ґрунті) може мати в майбутньому, сподіваємося, добрі результати. Подібні позитивні тенденції притаманні останнім часом російській візантиністиці [72, с. 30–32]. Крім того, рецензований курс лекцій вкотре вже за останні роки переконає нас у нагальній необхідності написання ґрунтовного університетського підручника з історії Візантії, який міг би стати основою для підготовки молодого покоління українських візантинознавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Moravcsik G.* Byzantinologie, Byzantologie oder Byzantologie//Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. — 1957. — Bd. 6.
2. *Шевченко І.* «...говорити зовсім нормально...»/Розмову вела Людмила Тарнашинська//Слово і час. — 1991. — № 2.
3. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843 — 1261/* Ed. by Helen C. Evans and William D. Wixom. — New York, 1997.
4. *Певний Б.* Слава Візантії//Сучасність. — 1997. — № 3. — С. 154–158.
5. Цит. за: *Певний Б.* «Слава Візантії»: реакції та рефлексії//Сучасність. — 1998. — № 10.
6. *Домановський А., Чекаль О.* Влада віри Візантії у Нью-Йорку//Схід—Захід. Історико-культурологічний збірник. — Вип. 8. Порубіжжя. — Х.; К.: Критика, 2006. — С. 248–268.
7. *Лильо І.* Візантиністичні студії в Україні: сучасний стан і проблеми//Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми/За ред. Л. Зашкільняка. — Львів, 2004. — С. 277–280.
8. *Домановський А. М.* Засади творення сучасної української візантології: кілька міркувань з огляду на сучасний стан дисципліни//Греция древняя и средневековая: проблемы истории и методологии: Материалы круглого стола молодых ученых (26 сентября 2003 г.)/Под ред. канд. ист. наук, доц. О. А. Ручинской. — Х., 2004. — С. 16–28.
9. *Ясиновський А. Ю.* Візантиністка//Енциклопедія сучасної України. — Т. 4. В—Вог. — К., 2005. — С. 513–514.
10. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття/Авторизований пер. з англ. М. Габлевич; під ред. А. Ясиновського. — Львів, 2001.
11. *Острогорський Г.* Історія Візантії. — Вид. 3-є, доп./Перекл. з нім. А. Онишко. — Львів, 2002.
12. *Ушкалов А.* Дещо про українське многосвіття//Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Нова серія. — Х., 2002. — Т. 9. — С. 331–344.

13. *Домановський А.* Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики)//Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 6. — Х.; К., 2004. — С. 171–198.
14. *Календар:* Дмитро Степовик захистив дві дисертації у Мюнхені//Волинь — Інтернет версія. Електронне видання. — № 204. — 15 червня 2004 р.//www.volyn.com.ua
15. *Кулаковський Ю.* История Византии. В 3-х тт. — К., 1911–1913.
16. *Кулаковський Ю. А.* История Византии. — Т. 1–3. — СПб., 1996, 2003–2004.
17. *Матвеева Л.* Юлиан Кулаковский. — К.: Сталос, 2002. — 484 с.
18. *Грушевой А. Г.* Ю. А. Кулаковский (1855–1919) и его «История Византии»//Кулаковский Ю. А. История Византии. — Т. 1: 395–518 годы. — 3-е изд., исправ. и доп. — СПб., 2003. — С. 474–486.
19. *Непомнящий А. А.* Подвижник изучения боспорских древностей: Ю. А. Кулаковский//Боспорские исследования. — Симферополь, 2003. — Вып. 3. — С. 366–379.
20. *Пучков А. А.* Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. — 2-е изд., перераб., исправ. и доп. — СПб.: Алетейя, 2004. — 477 с. (Серия «Византийская библиотека. История»);
21. *Домановський А.* Два обличчя Юліана Кулаковського//Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х., 2005. — Т. 11. — С. 331–345.
22. *Шевченко І.* Сприйняття Візантії//Критика. — 1998. — № 11.
23. *Ульяновський В.* Минуте України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи//Київська старовина. — 2003. — № 4.
24. *Панфилова Т. В.* Ссылка на Бога в науке: дань моде или идеологический прием? //Общественные науки и современность. — 2001. — № 5.
25. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка/Пер. Е. М. Лысенко, прим. и ст. А. Я. Гуревича. — 2-е изд., доп. — М., 1986.
26. *Ульяновський В.* Минуте України через призму історії православної церкви: проблеми, уроки, перспективи//Київська старовина. — 2003. — № 5.
27. *Dagron J.* Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. — Paris, 1974.
28. *Salamon M.* Rozwój idei Rzymu — Konstantinopola od IV do pierwszej połowy VI wieku. — Katowice, 1975.
29. *Візантія і Захід/Збігнєв Подгужець розмовляє з Юрієм Новосільським//* Незалежний культурологічний часопис. — 1996. — № 7.
30. *Довкола ікони. Розмови з Єжи Новосельським/Збігнєв Подгужець//* Пам'ятки України: історія та культура. — 1998. — № 1.
31. *Головко О. Б.* Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth//Східний світ. — 2003. — № 1.
32. *Кляк С.* Україна—Візантія: церковно-богословський аспект взаємин//Південний архів. Філологічні науки. — Херсон, 2003. — Вип. 22.
33. *Сорочан С. Б., Федоров Ю. В.* Византистика в Харківському університеті (40 гт. XIX в.—1917 г.)//II Астаховские чтения (Материалы и тезисы). — Х., 1994. — С. 58–59.
34. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.)//Східний світ. — 2006. — № 1. — С. 91–106.
35. *Побожий С. И.* Вопросы византийского искусства V—VIII вв. в трудах Е. К. Редина//Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.): Тез. междунар. конф. — Симферополь, 1994. — С. 52–53.

36. *Михеева В.В.* Научная и общественно-просветительская деятельность Е. К. Редина//Материалы международной конференции молодых историков. — Х., 1994. — С. 57–64.
37. *Самойлов Ф. О.* Наукова та педагогічна спадщина Ф. І. Успенського//Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. — Х., 1995. — С. 340–345.
38. *Матвеева Л.* Дослідження джерел військової справи Візантії у працях Ю. А. Кулаковського//Східний світ. — 2000. — № 1. — С. 53–63.
39. *Александров А. В.* Византийские студии профессоров Новороссийского (Одесского) университета//Слов'янський збірник. — Вип. 7. — Одеса, 2000. — С. 156–161.
40. *Кеда М. К.* История Византии в творчестве М. Петрова//Проблемы истории и археологии Украины: материалы междунар. научн. конф. (Харьков, 16–18 мая 2001 г.). — Х., 2001.
41. *Філіппенко Р. І.* Є. К. Редін і «Християнська топографія» Козьми Індикоплова //Освітні традиції Слобожанщини на межі тисячоліть: Матеріали науково-методичної конференції (Перші Каразінські читання. Богодухів, 11 травня 2001 р.). — Х., 2001. — С. 86–103.
42. *Домановский А.Н.* О рукописи Е.А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе»//<http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1> (Тез. конф. «Ломоносов–2001», Москва, 19–20 апреля 2001 г.).
43. *Щербань Т.* Академік Ф. І. Успенський: життя і діяльність//Сходознавство. — 2001. — Вип. 15. — С. 65–140.
44. *Чеканов В. Ю.* До проблеми розвитку візантиністики у Київському університеті в другій половині ХІХ—на початку ХХ століття//Вісник Київського університету. — Сер.: Історія. — К., 2000. — С. 5–17.
45. *Щербань Т. О.* Візантійсько-слов'янські відносини ХІV століття у висвітленні професора Т. Д. Флоринського//Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 18–31.
46. *Зозуля С. Ю.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)//Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 32–37.
47. *Домановський А. М.* Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті)//Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. — Х., 2002. — С. 101–106.
48. *Матвеева Л. В.* З історії візантиністики на Україні. Ю. Кулаковський//Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 5–17.
49. *Куликова Л.* Античная традиция в системе византийской образованности в трудах Ф. И. Успенского//Південний архів. Філологічні науки. — Херсон, 2003. — Вип. 22. — С. 80–95.
50. *Щербань Т.О.* З історії розвитку візантиністики в Україні//Східний світ. — 2003. — № 1. — С. 5–17.
51. *Філіппенко Р. І.* Життя, громадська діяльність науково-історична спадщина професора Харківського університету Є. К. Редина (1863–1908 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2004.
52. *Файда О. В.* Візантиністика у Київській Духовній Академії: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Львів, 2006.
53. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ—ХVІІ ст. — К., 2002.
54. *Яковенко Н.* «Украина между Востоком и Западом»: проекция одной идеи//Ab Imperio. — 2003. — № 2.

55. *Кримський А.* Що зроблено в Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? (Коротка замітка)//Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — Т. 16.
56. *Лозовик Г. Н.* Десять лет русской византологии (1917–1927)//Историк-марксист. — 1928. — № 7.
57. *Митряєв А. І.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії//Вісник Харківського університету. — 1975. — № 118: Історія. — Вип. 9. — С. 32–44.
58. *Зозуля С. Ю.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)//Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 32–37.
59. *Чередниченко А. М.* Становлення візантологічних студій в Україні (1926–1930 рр.) //Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 6. — Кн. 2. — С. 277–283.
60. *Циганкова Е.* Візантологічна комісія ВУАН//Київська старовина. — 2003. — № 3. — С. 62–72.
61. *Циганкова Е.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) //Київська старовина. — 2002. — № 5.
62. *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х рр.: незнаний збірник «Україна і Схід»//Україна в минулому. — К.; Львів, 1993. — Вип. 4. — С. 78–81.
63. *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні за радянських часів. Від створення до знищення//Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — 2002. — Серія: Політологія і етнологія. — Вип. 17. — С. 240–249.
64. *Циганкова Е.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) //Східний світ. — 1998. — № 1–2. — С. 167–182.
65. *Домановський А. Н. Г. Н. Лозовик и освещение проблем государственного регулирования внешней торговли в ранней Византии*//Античная древность и средние века. — Вып. 35. — Екатеринбург, 2004. — С. 265–278.
66. *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К., 2007.
67. *Курбатов Г. А.* История Византии (Историография). — Л., 1975.
68. *Медведев И. П.* Некоторые размышления о судьбах русского византиноведения: итоги столетия//Исторические записки. — М., 2000. — Вып. 3 (121). — С. 30–47.
69. *Иванов С. А.* Византиноведение и власть в СССР (1928–1948)//Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. — М., 1995. — С. 244–254.
70. *Хрущева Э. Н.* Концепция византийского государства в русской византистике последней четверти XIX—XX вв.: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Екатеринбург, 2003.
71. *Византия после Византии*/Беседа с Г. Г. Литавриным; беседу вела Т. А. Николаевская//Наука в России. — 1992. — №1–2.
72. *Беседа юбиляра и редактора с издателем*//Авгідоров: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина. — СПб., 2003.
73. *Степовик Д.* Равенна... візантійська//Пам'ятки України: історія і культура. — 2003. — № 1–2.
74. *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand*/Ed. Inge Lyse Hansen and Chris Wickham. — Leiden, 2000.
75. *Сорочан С. Б.* Византия IV—IX вв.: этюды рынка. Структуры механизмов обмена. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Х., 2001.
76. *Dagron G.* Empereur et prêtre. — Paris, 1996.
77. *Дажрон Ж.* «Восточный цезаропапизм» (история и критика одной концепции) //ГЕННАДИОС: к 70-летию академика Г. Г. Литаврина. — М., 1999. — С. 80–99.

78. *Рансимен С.* Восточная схизма. Византийская теократия/Пер. с англ. — М., 1998.
79. *Александрович В.* Історія української ікони, писана в одкровенні?//Український гуманітарний огляд. — К., 1999. — С. 150–155.
80. *Балух В. О.* Візантиністика: Курс лекцій. — Чернівці, 2006.
81. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917 гг.)//Дриновський збірник. — Х.; Софія, 2008. — Т. 2. — С. 51–68.
82. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* История Византии в творчестве киевского профессора Ф. А. Терновского (1838–1884 гг.)//Мир Византии: Материалы Междунар. науч. семинара (г. Белгород, 27–28 октября 2006 г.). — Белгород, 2007. — С. 182–193.
83. *Сорочан С. Б., Лиман С. И.* Ф. А. Терновский (1838–1884) — исследователь истории Византии//Научные ведомости Белгородского государственного университета. — 2007. — № 1(32). — С. 11–19.
84. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг.//Stratum+. — 2003–2004. — № 5. Мастера средневековья. — Кишинёв; Одесса; Бухарест, 2005. — С. 485–508.
85. *Самофалов М.* Робота Костя Штепи в комісії для дослідів з історії Близького Сходу і Візантії//Київська старовина. — 2007. — № 2. — С. 171–175.

